

قالی ایران اشناسیم

ریشه‌های ختم‌قالی و جایگاه آن در مکتب هنر ایران

آذربایجان

قالی ایران با تمام شهرت و قدمتی که دارد ناشناخته است نه برای فرنگی خریدار، بلکه خود ما هم آنطور که باید و شاید آنرا نمی‌شناسیم. این یک ادعای واهی نیست. کمتر کسی میتواند

قالی نقشه کاشان ترنج بیرجندی - کارگر :
کاشانی - محل بافت : تبریز

با دیدن فرش محل بافت آنرا تعیین کند و خصوصیات آنرا بازگوید. درحالیکه با اتمام يك قالی شناسنامه آن با خود و درخودش صادر شده است :

فرش تبریز ، با اردبیل در آذربایجان و کار مشهد با محولات در خراسان کاملاً از هم جداست عدم شناسایی خصوصیات فرش سبب میشود تا خریدار بهنگام خرید بدون توجه به موارد استفاده آن قالی را فقط بدلیل زیبایی یا طرح و نقشه بخرد و مورد بهره‌برداری قرار دهد و بعد پشیمان شود که کار فلان‌جا دوام ندارد ، درحالیکه عدم اطلاع او از طبیعت دستاوردهای يك محل به انتخاب نادرست انجامیده است و این سبب از بین رفتن قالی شده است .

شناخت فرش ، و مختصات آن چنان مشکل نیست که خبرگی طلب کند ، بسادگی عملی است و سعی ما بر اینست تا در این سلسله مقالات ، خواننده را طوری با قالی ایران آشنا کنیم تا به محض دیدن و لمس کردن آن آنرا بشناسد .

قالی هر منطقه ایران با توجه به شرایط جغرافیایی ، اقلیمی و فرهنگی ویژه محل ، با منطقه دیگر تفاوت می‌کند. همچنانکه قرار گرفتن انسان در عوامل زیستی خاص مثل آب و هوا ، فرهنگ و . . . روحیه او را میسازد ، بر دستاوردهای انسانی هم مؤثر می‌افتد . به این ترتیب ، آشنایی با این دستاوردها باید متکی بر شناخت شرایط زندگی و روحیه سازندگان و صنعتگران باشد . به عبارت دیگر دستاوردی صنعتی سنتی چون قالی بازده‌های مستقیم روحیه سازنده‌اش را با خود دارد ؛ بدینسان با توجه به ظاهر يك قالی و با اندکی تأمل میتوان اولین گام را برای شناخت يك فرش برداشت ؛ مثال : فرش سخت و استخوانی است ، درشت‌باف و پرگوشه است ، رنگهای تند و تیره در آن بکار رفته ، نقشه‌اش از خطوط هندسی تشکیل شده است ، ولی این فرش با توجه به

آنچه گفتیم دستکار مردمی است که در طبیعتی سخت و کوهستانی زندگی می‌کنند ، پرگوشتی و درشت‌بافی آن به این دلیل است که بافنده می‌خواهد از آن بعنوان يك زیرانداز گرم‌کننده استفاده کند ، کاربرد در خطوط هندسی هم در طرح آن دلالت بر محیط کوهستانی زندگی سازندگان آن می‌کند ، حالا باید دید در کدامیک از مناطق کوهستانی ایران بافتن فرش رایج است . . . محل بافت فرش را بسادگی میتوان تعیین کرد بشرط آنکه عوامل مؤثر در ساخت آنرا بیشتر از اینها بشناسیم .

اما از سوی دیگر با توسعه روزافزون وسایل ارتباطی و آسان شدن مسافرت ، نقشه و طرح و رنگ در يك نقطه ساکن نمی‌ماند . «لچک» مشهدی و «ترنج کرمانی» به تبریز هم می‌آید و در آنجا هم بکار میرود ، در این احوال چگونه میتوان فرش را شناخت ؟

فارغ از شرایط ویژه مناطق جغرافیایی ، قالی شهرستانها با مراکز استانها ، و مراکز استانها ، با یکدیگر گاهی اوقات مشابه هستند و در پاره‌ای اوقات ، کاملاً با يك دیگر فرق می‌کنند چرا که وضعیت فرهنگی آنها با هم متفاوت است ، تفاوت‌های کلی از نوع بافت و نقشه و نخ تار و نوع پشم خامه معلوم میشود ، اما اگر يك نقشه با يك رنگ آمیزی را به ع کارگر در ع نقطه مختلف برابر بافت بدهیم باز هم تشخیص کار برای خبره‌ها مشکل نیست ، دست کارگر که جنسیت فرش را مشخص می‌کند صفت ممیزه اینهاست . گرداندن نخ‌های زیر پشم یا پشم زیر نخ ، قانون گره‌ها و خلاصه پشت‌باف قالی در هر جا بستگی به دست کارگر دارد . حتی اگر يك قالی را دو استادکار مختلف بیافند بدلیل عدم توازن و هماهنگی نیروی دست‌ها موقع گره زدن خبره آن را میشناسد و می‌گوید فرش دودست است و این نقصی است .

★ بطور کلی فرش مرغوب ، حائز این

ع اصل است .

★ پشم از پشت گوسفند چیده شده باشد نه با آهک آنرا جدا کرده باشند .

★ گوسفند در يك منطقه کوهستانی و سبز و خرم چریده باشد .

★ پشم چین پائیز با بهار متفاوت است ، پشم بهاره بدلیل لطافت و نرمیش

برای بافت قالی مناسب‌تر است .

رنگ در حال حاضر نوع شیمیائیش مورد استفاده است باید درجه ثباتش بالا باشد .

برای آشنایی با فرش ایران ، مشخصات و مختصات فرش هر منطقه را يك به يك بازمی‌شناسیم تا شناخت و درك وضعیت آن از نظر دوام ، مقاومت و تجارت مشخص شود .

فرش آذربایجان

فرش مرکز استان یعنی ، تبریز با فرش دیگر شهرهای منطقه تفاوت دارد. قالی‌های تبریز ریزباف و درشت‌باف است (برای کارگاههایی که در محدوده شهر واقع شده) و تفاوتش از نظر کیفیت ، نقشه ، مصالح با دیگر شهرها بسیار .

خصوصیات فرش تبریز : قالیباف این شهرستان استثنائاً در تهیه و کاربرد نقشه تعصبی ندارد یعنی نقشه‌های زیبا و مطابق سلیقه‌اش را از هر نقطه‌ای می‌گیرد و پس از تلفیق آن با روحیه خویش ، بکارش می‌برد ، نقشه‌هایی را که در تبریز با الهام از نقشه‌های سایر مناطق تهیه میشود اغلب به شکل اصلی بسیار نزدیک است ، برای همین هم فرش تبریز نقشه اصفهان یا تبریز نقشه کرمان در قالی فروشی‌ها کم نیست . اما همینکه می‌گوئیم «تبریز نقشه اصفهان» شخصیت دستکار بافنده تبریزی را تأیید کرده‌ایم . این حالت در فرشهای نقاط دیگر کمتر به چشم می‌خورد . رنگ در قالی بافت تبریز هماهنگ و متقارن است ، کمتر قالی مرغوبی در این شهر بافته میشود که چشم

دوازده رجاگره دريك گره ذرع

تماشاگر را بزند ، یعنی رنگها ملایمند
وقوانین هم آهنگی کاملاً در کاربرد
رنگها رعایت میشود . فرش تبریز
فوق العاده ظریف و باصطلاح پوک است .
اگر فرش ۶۰ رج یک گره تبریز را
با فرش ۶۰ رج یک گره کاشان مقایسه
کنیم ، کارشناسان فرش با توجه به جهات
مختلف فرش تبریز را مرغوبتر میدانند .
دوام - فرشهای این شهر مثل تمام
نقاط ایران به دو صورت سفارشی و
تجارتی تقسیم میشود خبره ها می گویند
فرش سفارشی تبریز ممتازترین فرش
ایران است ، بشرط آنکه درتهیه اش
صرفه جوئی نشده باشد .

طرز شناخت

فرشهای مرغوب تبریز را نمیتوان از
محصولات ممتاز دیگر مراکز تولید فرش
ایران باز شناخت . بطوریکه بیننده
عادی ، فرش هر کجارا که مرغوبتر
بداند ، فرش تبریز را بهمانجا نسبت
میدهد . البته فرش سبک تبریز هم از
نامرغوبترین فرشهای ایرانست . صفت
ممیزه فرش تبریز زیبایی آنست و غیر
اصیل بودن نقشه اش یعنی طراح تبریزی
از هر شهرستانی بهترین قسمت نقشه را
انتخاب می کند ، مثلاً کم نیست فرشهایی
که حاشیه اش از یک نقشه ، لچک و تربخش
از نقشه دیگر و تنش از جای دیگر گرفته
شده است و از تبریز به بازار فرش روانه
شده است . فرش متری ۲۰۰ تومان
تبریز در حال حاضر از نظر ظاهر زیباترین
فرش است اما مرغوبتر نیست .

در تبریز واحد مساحت فرش قالیچه
است . یک «قالیچه» تبریز مساویست با
دو ذرع مربع تبریز ، به ادعای اهالی
این شهر ذرع طول تبریز معادل ۱۱۲
سانتی متر است ولی ذرع را در تهران
۱۰۴ سانتی متر قبول می کنند .

واحد بافت فرش در شهر تبریز
در یک حالت عمومی در هر یک گره
تبریز که بافندگان بومی آنرا ۷ سانتی متر

میدانند باید حداقل ۱۲ بافت یا گره و حداکثر ۸۰ بافت بکار رود ، بافت‌ها را طولی می‌شمارند و نه مربع . فرش‌هایی که از ۳۵ بافت در یک گره کمتر داشته باشد نامرغوب است و بیشتر از این مرغوب .

وضعیت فرش تبریز در بازار تهران

خریداران فرش دودسته‌اند ، گروهی که به ظاهر فرش اهمیت میدهند و به زمان کارکرد آن تنقیدی ندارند خریدار فرش تبریز هستند ، چون نقشهای فرش این شهر در هر قیمتی چشم را اقیاع می‌کند ، ولی کسانی که دوام قالی را در نظر دارند ، فرشهایی با نقشه‌های بدتر را می‌خرند و از فرش تبریز درمی‌گذرند . اما بهر صورت تقریباً یکسوم خریداران ایرانی فرش تبریز می‌خرند ، آنهم نه از نوع بسیار مرغوبش .

وضعیت فرش تبریز در بازار بین‌المللی

فرش ارزان و نامرغوب تبریز از نظر قدرت کار چنان نیست که کهنه و پخته‌شود و به بازار بین‌المللی عرضه گردد . یعنی فرش متری ۲۰۰ تومان تبریز بعد از ۲۰ سال کار از بین رفته است ، اما فرش‌هایی که از ۳۵ بافت در یک گره بیشتر داشته باشد ، به کهنگی میرسد و چون زیبایی خیره‌کننده‌ای بدست می‌آورد ، مشتری فراوان دارد .

تشابه فرشهای ممالک دیگر با تبریز

جز در ایران دربارهای از کشورهای آسیایی هم قالی بافته میشود که از لحاظ شکل و جنس با محصولات بعضی از مناطق ایران برابری و رقابت می‌کنند . سؤال اینست که قالی کار تبریز با فرشهای کدام کشورها همسایگی و نزدیکی دارد؟ جواب اینست قالیباغان هیچیک از ممالکی که در این رشته فعالیت می‌کنند ، مانند تبریز نمی‌یافتند و به بازار جهانی عرضه نمی‌کنند ، اما در این دوسه ساله بعضی از تجار ایرانی که قیمت تمام شده یک تخته

قالی را در بعضی از کشورهای همجوار نظیر پاکستان و افغانستان کمتر از ایران دیده‌اند، گروهی از قالیبافان ورزیده را برای فعالیت به این ممالک برده‌اند تا نظیر فرش تبریز را در آنجا تولید کنند. این عده محصولات خود را در بازارهای جهانی هم به نام فرش ایران معرفی می‌کنند، اما این فرش واجد تمام خصوصیات فرش تبریز نیست، در حالیکه خریدار خارجی کمتر آن را میداند.

فرشهای شهر باف تبریز، انواع دیگری هم دارد که بسیار مرغوب است: گل ابریشم، تمام ابریشم و چله ابریشم (تار و پود قالی ابریشمی و سطحش پشمی است)، قالی چله ابریشم تبریز، عمر و دوام بسیاری دارد و از نظر کارشناسان از بهترین انواع فرش ایران می‌باشد. فرش تمام ابریشمی هم که در این شهر بافته میشود از حیث نقشه و رنگ‌بندی مانند است. البته از سه نوع فرش اخیر در حال حاضر کمتر تهیه میشود. نسل قالیبافان ابریشم‌کار این شهر رو به زوال گذاشته است چرا که تهیه مواد اولیه و پیدا کردن خریداری برای اینگونه فرشها که گران تمام میشود و محتاج صرف وقت بسیار است به سختی صورت می‌گیرد.

بطور کلی فرش کهنه تبریز، البته فرش مرغوبی که کهنه شود، بسیار زیباتر از نوی آنست چرا که رنگهای آن ملایم‌تر و مطبوع‌تر و چشم‌نوازتر میشود، بهمین دلیل خریدار فرش کهنه تبریز در بازار جهانی کم نیست.

قالی‌های دیگر آذربایجان

گفتیم که شرایط آب و هوا و وضعیت فرهنگی هر منطقه در شکل و طرح و جنس قالی‌های آن منطقه اثری ناگزیر دارد و بهمین دلیل است که فرشهای هر نقطه را یکایک مورد بررسی قرار میدهیم: اگر فرش تبریز از حیث نقشه و رنگ آمیزی با قالی‌های دیگر مراکز

تولید ایران همسانی و هم‌شکلی‌هایی دارد، این دلیل وضع ارتباطی این شهر از نظر روابط اقتصادی با دیگر شهرهاست. اما شهرهای دیگر آذربایجان که نسبت به تبریز در حوزه جاذبه ضعیف‌تری از حیث این مبادلات قرار گرفته‌اند، فرشهای مختص خود دارند. در مطالبی که از این پس می‌آید، برای رعایت اختصار، محصولات بعضی از مراکز تولید را که از حیث نقشه جنس و رنگ بایکدیگر مشابهند، با هم بررسی می‌کنیم.

گراوان، بخشایش، مهربان، هریس

نام چهار مرکز تولید در جنوب تبریز است که قالی‌های تولید شده در آنها همانند هستند. طبع قالی‌های این مناطق سخت و استخوانی است. یعنی اگر به آن دست بزنید، فرش زبر است، سفت و خشن است، درشت‌بافی صفت مشخص ظاهری این فرشهاست، قالیباف گراوانی با بخشایش فرق نمی‌کند، موقع چیدن قالی آنرا پرگوشت می‌گیرد، یعنی «پرزهای» قالی بلند است. تعداد بافت‌ها به نسبت رج در گره گم میشود. رنگهای تند و تلخ در فرشهای این مناطق بکار می‌رود. زمینه‌های قهوه‌ای‌سیر، سبز تند، سرمه‌ای تیره مورد علاقه بافندگان اینگونه فرشهاست. نقشه‌ها، خالی از گل و بنه هستند و بجای این از خط، استفاده شده است، یعنی طرح قالی این مناطق اغلب هندسی است. محصولات گراوان، بخشایش، هریس و مهربان اگر شکل و نقشه جالبی ندارد، پر دوام است و برای استفاده در اماکن پررفت و آمد بسیار مناسب است. این فرشها سنگین هستند و حمل و نقل آنها به سختی و با اشکال صورت می‌گیرد. این فرشها بدلالی که ذکر شد خریدار چندانی ندارد و گران قیمت هم نیست و در بازار بین‌المللی هم خریدار چندانی بدست نیاورده است.

زنجان

قالی زنجان در داخل مملکت فروش

نمی‌رود و بیشتر در بازارهای جهانی عرضه میشود. مانند فرش تبریز قابلیت بسته‌بندی شدن و انعطاف ندارد، البته به سفت و سختی قالی گراوان و هریس هم نیست. قالیبافان زنجان اغلب در ابعاد کوچک و بصورت قالیچه می‌بافند که از نظر رنگ آمیزی و رنگ‌بندی مطلوب‌تر از فرش گراوان است. رنگ‌های مورد علاقه قالیباف زنجانی برای زمینه فرش بیشتر سورمه‌ای، لاکمی (قرمز) و کرم است. در زنجان بعد از تهیه فرش در ابعاد کوچک، به بافت قالی‌های بزرگ (بزرگتر از اندازه معمولی) علاقه نشان داده میشود. نقشه فرشهای زنجان نزدیک به نقشه‌های افشان تبریز است، از «لچک، ترنج» خاص تبریز قالی‌های منطقه بسیار استفاده میشود، البته نه به آن صورتی که در تبریز می‌بافند، بلکه قالیباف زنجانی در آن تغییراتی میدهد که کارشناسان به آن نقشه زنجان می‌گویند، نقشه ماهی درهم و نقشه بیچار هم از نقشه‌های مرسوم قالی در منطقه است.

اردبیل

فرشهایی که در این شهرستان بافته میشود، تقریباً به فرش ماشینی بسیار نزدیک است، در تهیه نقشه آن یکنواختی بچشم می‌آید، از گل و بنه در قالی‌کار اردبیل چیزی نیست، بلکه خطوط هندسی تزئین فرش را بعهد می‌گیرند. این فرش است که در ابعاد کوچک و بیشتر بصورت قالیچه تهیه میشود، بمقدار بسیار کم قالی ۵ متری از کارگاههای اردبیل بیرون می‌آید که کلگسی یا میانه نامیده میشود. فرش وسیع مثلاً ۱۲ متری کمتر در این شهر بافته شده است. بافت قالی‌های اردبیل نزدیک به قالی‌های ترکیه است. هنر قالیبافی در اردبیل در گذشته بسیار درخشانتر از زمان حاضر بود، اکنون فرش اردبیلی اعتباری را که فرشهای دیگر ایرانی در بازار جهانی بدست آورده‌اند فاقد است و این دلیل مشابهتی

است که این قالی با فرش ماشینی دارد . کارشناسان می گویند با توجه به دستکار- های اردبیل در چند دهه گذشته که از نظر شکل و طرح تمام قالی های مراکز دیگر تولید را از میدان رقابت خارج می کرد وضع کنونی بافت قالی در اردبیل اسفانگیز است . باید بافندگان این شهر را به استفاده از طرحها و نقشه های قدیمی و اصیل خودشان ترغیب کرد ، نقشه هایی که هم اکنون بیشتر در اصفهان بکار رفته میشود . ترغیب بافندگان اردبیلی برای استفاده از طرحهای قدیمی عملی است ، تولیدکنندگان عمده اگر سفارشهای تازه به کارگاههای این شهر بدهند وضع فرق می کند .

بیجار ، تکاب ، افشار

این سه نیز از مراکز تولید دیگر فرش در این استانند که محصولات کارگاههای قالیبافیشان بهم بسیار نزدیک است . فرشهای این نقاط از نظر دوام و قدرت کار بسیار عالیست ، یکقالیچه تکابی یا بیجاری ممکن است بیشتر از صد سال دوام آورد . اما این فرش است که از نظر نقشه و رنگ بسیار محدود تهیه میشود . بر قالی و قالیچه های این نقاط بیشتر نقشه های ماهی درهم و شاه عباس بیجار بچشم می خورد . لاکه (قرمز) - سورمه ای و کرم رنگ های زمینه اغلب قالی های منطقه است . فرش زمینه آبی و فیروزه ای هم بندرت بافته میشود . بطور خلاصه در بیجار ، تکاب و افشار ، فرشهایی در ابعاد مختلف با این مشخصات تهیه می کنند .

پرکار ، پرزبلند ، که خط در طراحی آنها نقش مهم ندارد . بارنگهای متنوع در قسمتهای غیر از زمینه .

فرش دیگری در آذربایجان هست که به فرش شبستر موسوم است و در محلی بهمین نام تولید میشود که اگر برای مقاصد تجارتي آنرا بیافند ، خصوصیات فرش متوسط تبریز را از حیث مرغوبیت دارد . نقشه هایی که در این منطقه مورد

قالیچه اردبیل با طرحی دیگر

قسمتی از یک قالی مشگین اردبیل

اقبال است ، همان نقشه‌هایی است که در تبریز بیشترین استفاده را دارد . از کارگاه‌های شستر فرشهای سفارشی مرغوبی به بازار عرضه میشود که میتواند با عالی‌ترین نوع قالی رقابت کند .
مرد ، خوی ، مراغه

قالی و قالیچه‌ای که در خوی بافته میشود از نظر جنس تابع زنجانست یعنی فرشی است با زمینه‌ای استخوانی و سخت که به زحمت حمل میشود ، طرح و رنگ‌بندی‌ای که قالیباف خویی از آن استفاده می‌کند ، همانیست که در زنجان بکار میرود . درخوی نوعی قالیچه نامرغوب تهیه میشود که در بازار تجارت به آن «موصل» می‌گویند ، این ارزاترین نوع فرش ایران در بازار جهانی است .

فرشهایی را که در مرد و مراغه میبافند ، شباهت‌های بسیاری به قالی زنجان دارد بهمین دلیل از ذکر جزئیات این فرشها در می‌گذریم ، اضافه کنیم که قالی‌های اهر و ابهر هم در ردیف محصولات گراوان و هریس هستند ، یعنی نقشه متنوع ندارند جنس آنها سخت و استخوانی است با رنگهای تیره و پر دوام و نقشه‌های هندسی .

شاهسونها و عشایر آذربایجان هم در چادرهایشان «دار» قالی و قالیچه برپا می‌کنند ، زمینه لاکه مورد علاقه آنهاست ، تیره‌های مختلف شاهسون از نقشه‌های مختلفی استفاده می‌کنند که نزدیک به نقشه‌هاییست که در حوالی تبریز از آن استفاده میشود .

در رضائیه و شهرک‌های اطراف کمتر به قالی و قالیچه می‌پردازند ، محصولات این نقاط کم است و در بازار محلی مصرف میشود ، نقاط دیگر آذربایجان از نظر تولید قالی آنچنان نیست که مورد اعتنا باشد . بگوئیم که به جز فرش تبریز ، دیگر فرشهای آذربایجان هم در تهران کم و بیش خریدار دارد و به خارج هم صادر میشود* .

قالی تمام ابریشم سراسر شکارگاهی - ۲۰ رج گره در ۷ سانتیمتر طول

* در تهیه این سلسله مقالات ، از نظرات آقای نبی خوانساری که از کارشناسان زبده فرش می‌باشند استفاده به عمل آمده است .